

8. fejezet

A NYELVI IDEOLÓGIÁK NÉHÁNY ÁLTALÁNOS KÉRDÉSÉRŐL

Bevezetés

Ez a fejezet a magyar nyelvközösségben működő nyelvi ideológiákkal foglalkozik. Amint tudjuk, a nyelvi ideológiák – akárcsak a nyelvi mítoszok – szorosan beágyazódnak az érintett közösségek kultúrájába, s hatékonyan befolyásolják az emberek nyelvről való gondolkodását, ezáltal pedig nyelvi viselkedésüket, ill. nyelvi viselkedésük mások által történő értelmezését is. Mivel a nyelvi változások a nyelvi viselkedés megváltozásának következményei, a nyelvi ideológiák a beszélők nyelvi viselkedésének befolyása révén nyelvi változásokat is előidézhhetnek, illetve befolyásolhatják a folyamatban lévő nyelvi változások menetét és ütemét. A nyelvi ideológiák meghatározó szerepet játszanak a különféle kulturális, gazdasági, politikai stb. intézményeknek (köztük magának az államnak) a nyelvstratégiájában és nyelvpolitikájában is, s gazdasági, kulturális, politikai és más érdekek húzódnak meg mögöttük.

A nyelvi ideológiák mindig túlmutatnak magán a nyelven: a nyelvi viszonyok befolyásolása által az egyes társadalmi csoportok társas viszonyait is befolyásolják. Azt is mondhatjuk, hogy a nyelvi ideológiák a nyelvet és a nyelvhasználatot konkrét társadalmi csoportok politikai, gazdasági, kulturális stb. érdekeinek megfelelően láttatják (még akkor is, ha azt a látszatot keltik, hogy „össztársadalmi” érdeket képviselnek).

A nyelvi ideológiákat a nyelvalakítás témaköre felől közelítjük meg. Az a kérdés, hogyan lehetne a nyelvmenedzselés-elméletre alapozva kialakítani egy olyan nyelvalakítási elméletet és gyakorlatot, amely képes hatékonyan, „jó irányban” befolyásolni a nyelvi folyamatokat; ennek kapcsán számot kell vetnünk a létező nyelvműveléssel mint a nyelvalakítás legismertebb – és sokat bírált – válfajával. Így kerülnek figyelmünk középpontjába a nyelvi ideológiák, ezeken belül elsősorban a nyelvhelyességi ideológiák: nemcsak azért, mert a létező nyelvművelés erőteljes ideológiai meghatározottsága nagyon is szembeötlő, hanem azért is, mert mindenfajta nyelvalakító, sőt mindenfajta nyelvi tevékenységet, így a nyelvészeti kutatásokat is befolyásolják a különféle nyelvi ideológiák. Pl. főntebb azt írtuk, a nyelvalakítás célja, hogy „jó irányban” befolyásolja a nyelvi folyamatokat. Azt azonban, hogy mi a „jó irány”, csak valamilyen ideológiai alapról tudjuk megmondani. Aki pl. a homogenista ideológiát vallja magáénak, annak a „jó irány” az, ha a központi magyar standard egyre nagyobb teret nyer a nyelvjárások és a határon túli állami változatok rovására, vagy akár a kisebbségi nyelvek rovására is. Aki viszont pluralista vagy vernakularista alapokon áll, az inkább a nyelvi változatoság megőrzését vagy akár megerősítését tartja „jó iránynak”, akár egy nyelven belüli változatoságról van szó, akár különböző nyelvekről.

A nyelvhelyességi ideológiák vizsgálata kapcsán nem hagyhattunk figyelmen kívül más, általánosabb jellegű ideológiákat sem, mivel a nyelvhelyességi ideológiák általában ilyen általánosabb ideológiákban gyökereznek, azokból vezethetők le. Annak érdekében, hogy a nyelvi ideológiák szövevényében tájékozódni tudjunk, kialakítottunk egy bizonyos rendszerezést (a nyelvi ideológiák jegyzékét ábécérendben és meghatározásokkal l. a tankönyv *Mellékletében*).

A nyelvi ideológiák mibenléte és megjelenési formái

A „nyelvi ideológia” fogalmát a szakirodalom alapján háromféleképpen értelmezhetjük. A szűk értelmezés szerint a nyelvi ideológiák olyan gondolatok, gondolatrendszer, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények és eljárások magyarázatára szolgálnak, miközben végső céljuk az, hogy segítségükkel a politikai, gazdasági, társadalmi stb. hatalommal rendelkező társadalmi rétegek vagy csoportok más rétegek vagy csoportok fölötti uralmukat létrehozzák, fenntartsák, ill. megerősítsék. A tágabb értelmezés szerint a nyelvi ideológiák olyan gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos bármilyen tények és eljárások magyarázatára, ill. igazolására szolgálnak, attól függetlenül, hogy ezeknek van-e „elnyomó” célzatuk vagy sem. A legtágabb felfogás értelmében nyelvi ideológiának tekinthető bármilyen nyelvi vonatkozású vélekedés, meta-nyelvi reflexió, akkor is, ha nincs sem „elnyomó”, sem csupán magyarázó, ill. igazoló szerepe.

A három értelmezés közül kutatásaink során alapvetően a második bizonyult használhatónak. Ezért azon metanyelvi gondolatok, gondolatrendszerek körének a kijelölésében, amelyeket „nyelvi ideológia”-ként vizsgálunk, a második értelmezést alkalmazzuk, vagyis azokat a gondolatokat, gondolatrendszereket tekintjük nyelvi ideológiáknak, melyeket kimutathatóan nyelvi, nyelvhasználati tények, eljárások magyarázatára vagy indoklására használnak akár szakképzett nyelvészek, akár szakképzett vagy laikus nyelvművelők, akár nyelvműveléssel nem foglalkozó hétköznapi beszélők. Nem zárjuk ki a vizsgálatból azokat az ideológiákat, amelyek *nem* használatosak politikai, gazdasági, társadalmi stb. hatalommal rendelkező társadalmi rétegek vagy csoportok más rétegek vagy csoportok fölötti uralmának létrehozására, fenntartására vagy megerősítésére, bár a hatalmi célokra használt nyelvi ideológiák vizsgálatát különösen fontos feladatnak tartjuk.

A nyelvi ideológiák sokszor explicit módon, kifejtett gondolatokként jelennek meg (ideológiánként különböző mértékben, ill. részletességgel), de legalább olyan gyakran – sőt még gyakrabban – implicit módon vannak jelen, azaz csak következtetni lehet rájuk: ahhoz, hogy fölfedezzük őket, „a sorok közt kell olvasni”. Az is előfordul, hogy az ideológia teljesen verbalizálatlan, még közvetve sincs megfogalmazva a szövegben, mégis lehet rá a megfogalmazás, az érvelés módjából vagy az érvelés hiányából következtetni. Egy-egy ideológia – ezen belül nyelvi ideológia – erejét épp a kifejtetlenség, ill. a teljes „láthatatlanság” mutatja: annyira természetes az érvényesülése, hogy nincs is szükség kifejtésre vagy indoklásra.

Nézzünk meg egy példát – egy olyan idézetet a Nyelvművelő kézikönyvből, amelyben több nyelvi ideológia is megjelenik különböző módon és mértékben kifejtve, ill. kifejtetlenül. Az idézet a bevezető fejezetek egyikéből, a *Kézikönyvünk elvi alapjai* címűből való:

S ha előnyös és hátrányos változások egyaránt tapasztalhatók a nyelv életében, eredőjük – a nyelv történetének bizonyossága szerint – a tökéletesedés felé mutat. A nyelvművelésnek azonban éppen az a feladata, hogy a fölösleges, káros jelenségeknek útját szegje, vagy segítsen minél gyorsabban visszaszorítani és megszüntetni őket, a hasznos változásokat, az előnyös fejlődési irányzatokat pedig erősítse, támogassa. (NyKk. I 1980: 18)

Példánkban két nyelvi ideológia fogalmazódik meg explicit módon. Az egyik a nyelvi defektivizmus, mely szerint a nyelvben létezhetnek olyan nyelvi formák, amelyek a beszédhelyzettől függetlenül, eredendően előnytelenek, inadekvátak, helytelenek, rosszszak, romlottak. A másik a nyelvi utópizmus, mely szerint a (standard) nyelv egy állandó tökéletesedési folyamatban vesz részt, a nyelvi változások tehát összességükben nyelvi fejlődésként jellemezhetőek.

E két, teljesen nyíltan és egyértelműen megfogalmazott ideológia mellett az idézetben két implicit, azaz nem teljesen direkt módon megfogalmazott ideológiát is találunk. Az egyik a nyelvi necesszizmus, mely szerint a nyelvben létezhetnek olyan nyelvi formák, amelyek a beszédhelyzettől függetlenül, eredendően fölöslegesnek, és emiatt helytelennek minősíthetők. A másik a nyelvi damnificizmus, mely szerint a nyelvben létezhetnek olyan nyelvi formák, amelyek ártanak más nyelvi formáknak vagy magának a nyelvi rendszernek, s ezek persze a beszédhelyzettől függetlenül, eredendően helytelenek.

Végül az idézetben van egy olyan nyelvi ideológia is, amely egyáltalán nem fogalmazódik meg, de a háttérben kétségtelenül felismerhető: a nyelvi expertizmus, amely általánosabb ideológiaként az a meggyőződés, hogy a hivatásos nyelvészek, ill. nyelvvelők a nyelvi rendszer ismerete alapján a laikus beszélőknél jobban tudják, milyen nyelvekre, nyelvváltozatokra, nyelvi normákra van szüksége az adott beszélőközösségnek, s ők azok, akik hivatottak dönteni az egyes nyelvi formák helyességéről, ill. helytelenségéről is.

Miből látjuk, hogy az idézetben megfogalmazódó gondolatok tényleg ideológiák? Először is abból, hogy metanyelvi jellegűek, azaz a nyelvről szólnak, másodsorban nyilvánvaló, hogy a szerepük az, hogy igazolják, legitimálják a nyelvvelők szükségességét, a nyelvvelők hasznosságát. Ahhoz, hogy a nyelvvelők tevékenysége értelmes legyen, kell, hogy létezzenek előnytelen nyelvi változások, olyan jelenségek, amelyek ártanak a nyelvnek, de a végeredménynek mégis kedvezőnek kell lennie (a nyelvnek fejlődnie kell, nem hanyatlania), hiszen enélkül a tevékenységüknek megint csak nem lenne értelme. A nyelvvelők saját tevékenységükkel (metanyelvi diskurzusaikkal) olyan benyomást keltenek, hogy munkájuk hasznos, ők pedig fontosak a nyelvűzőség számára. Ezzel nemcsak egyszerűen hatást gyakorolnak a beszélőkre, hanem uralkodnak is rajtuk: a beszélők függő, kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek – saját nyelvérzékükre való támaszkodás helyett inkább a nyelvvelőkhöz fordulnak tanácsért.

Azokat az ideológiákat, amelyek általában explicit módon fogalmazódnak meg egy-egy közösségben, explicit nyelvi ideológiáknak, azokat pedig, amelyek inkább csak implicit módon szoktak megfogalmazódnak, implicit nyelvi ideológiáknak is szokás nevezni. A kétféle ideológia megkülönböztetésének fontosságára legutóbb Bodó Csanád hívta föl a figyelmet: tanulmányában bemutatja, hogy a moldvai magyar–román kétnyelvűség, ill. kétnyelvű szocializáció gyakorlatát „kizárólag a beszélői vélekedések explicit rétegén keresztül nem értelmezhetjük, ehhez a beszélők implicit nyelvi ideológiáit is be kell vonni az elemzésbe.”

Ideológia és filozófia

A nyelvi filozófiák a nyelvvel, a nyelv lényegi tulajdonságaival, a nyelvi rendszerrel stb. kapcsolatos filozófiai elgondolások, melyek a filozófia világán túl is közkeletűek, és szélesebb társadalmi rétegek nyelvről való gondolkodását befolyásolják, ill. különféle nyelvi mí-

toszokban és babonákban öltének testet. Ezek a nyelvi ideológiákhoz hasonló szerepet töltenek be: szintén a nyelvvel és a nyelvhasználattal kapcsolatos tények magyarázatára és igazolására szolgálnak. Ilyen a nyelvi platonizmus és a nyelvi racionalizmus. Tulajdonképpen a filozófiával való visszaélésről van szó, hiszen a filozófia mint olyan épp abban különbözik az ideológiáktól, hogy az emberi élet kérdéseit bizonyos felülnézetből szemléli, és nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a föltett kérdésekre megadja „a” helyes választ, ill. különféle társadalmi célok érdekében legyen felhasználva. Ha a filozófia mégis ezt teszi (ez volt a helyzet a kommunista rendszerben a marxista filozófiával), akkor ez szintén a filozófiával való visszaélés, a filozófiának ideológiai célokra való használata.

Mivel tehát a nyelvi filozófiák ebben a kontextusban ideológiai funkciójúak, nem is szükséges őket az ideológiáktól megkülönböztetni, s ezért a továbbiakban ezekre is csak mint ideológiákra fogunk utalni.

A nyelvi ideológiák beágyazottsága

A beágyazott nyelvi ideológiák olyan ideológiák, melyeknek párhuzamuk van a nyelven kívül világban: léteznek analóg eszmerendszerek, eszmék, elvek, meggyőzések vagy intellektuális, érzelmi, morális, vallási stb. magatartásformák, melyek megerősítőleg hathatnak a nekik megfelelő nyelvi ideológiákra, ill. amelyekből e nyelvi ideológiák származhatnak is. Az ilyen nyelvi ideológiák nemegyszer a nekik megfelelő eszmerendszerek, eszmék, elvek, meggyőzések vagy magatartásformák nyelvre vonatkoztatott válfajai, pl. a nyelvi nacionalizmus nyilvánvalóan a társadalmi-politikai nacionalizmusra vezethető vissza; a nyelvi homogenizmus is összefügg a társadalmi-politikai ideológiaként is működő homogenizmussal. Az a tény, hogy létezik egy széleskörűen elterjedt és nagy hatású analóg eszme(rendszer) vagy magatartásforma, nagyban megkönnyíti a nekik megfelelő nyelvi ideológiák érvényesülését és láthatatlanná válását. Pl. a pontosság az emberi életben általában pozitív szerepet játszik, ami érthetővé teszi, hogy az emberek könnyen elhiszik: a nyelvileg pontos közlés szükségszerűen értékesebb is a kevésbé pontosnál, ami nem más, mint a nyelvi egzaktizmus ideológiája, a nyelvhelyességi ideológiák egyike.

A beágyazatlan nyelvi ideológiák közé inkább csak a nyelvre, nyelvműködésre, nyelvhasználatra, nyelvek helyzetére stb. vonatkozó ideológiák tartoznak, melyeknek a nyelven kívüli világban nincs a beágyazott nyelvi ideológiákhoz hasonló nyilvánvaló támaszuk, vagy csak nagyon közvetetten vezethetők vissza valamilyen nyelven kívüli eszmerendszerre, eszmére, elvre, meggyőződésre vagy magatartásformára. Mivel nem mindig könnyű felismerni, hogy egy-egy nyelvi ideológia mögött áll-e valamilyen támasz, ill. az ilyen támaszok nagyon különbözőek lehetnek, s eltérő erősségű hatást gyakorolhatnak az adott nyelvi ideológia elfogadása érdekében, valójában a „beágyazott vs. beágyazatlan” ellentétet inkább kényelmi okokból alkalmazott egyszerűsítésnek kell tekinteni, pontosabban (pontoskodóan) inkább „erősen beágyazott” → „kevésbé beágyazott → beágyazatlan” folyványról kellene beszélni.

A nyelvi ideológiák tartalmi csoportjai

Korábban az ideológiáknak a következő típusait különböztettük meg: (1) általános nyelvi ideológiák, (2) (egyéb) nyelvműködési ideológiák, (3) nyelvhelyességi ideológiák;

ezenkívül a teljesség kedvéért olykor utaltunk még olyan (4) nyelvi vonatkozású elgondolásokra, amelyek nem tekinthetők ideológiáknak.

Ennek a rendszerezésnek a legnagyobb problémája az volt, hogy az általános nyelvi ideológiák nem természetükben különböznek a nyelvműködési ideológiáktól, „csak” abban, hogy nagy hatású társadalmi-politikai ideológiák háttérben érvényesülnek. Bár ez fontos tényező, mégse szerencsés, ha ez szolgál a tipologizálás alapjául, már csak azért sem, mert nehéz megmondani, hol van a határ a „nagy hatású” és a „nem nagy hatású” társadalmi-politikai ideológiák mögött. Ezenkívül – amint fentebb láthattuk – nemcsak társadalmi-politikai ideológiák, hanem egyéb eszmék, eszmerendszerek, elvek, magatartások is támogatólag hathatnak bizonyos nyelvi ideológiákra. Éppen ezért célszerűnek látszott az „általános nyelvi ideológiák” körét kitágítani, hogy ne csak a „nagy hatású” társadalmi-politikai ideológiák által „támogatott” nyelvi ideológiák tartozzanak bele ebbe a csoportba, hanem bármilyen ideológia, sőt ezenkívül más, ideológiának nem tekinthető gondolatok, gondolatrendszerek, elvek, magatartások stb. által támogatott nyelvi ideológiák is, ugyanakkor jobbnak tűnt ezt a szempontot csak más, a nyelvi ideológiák belső természetét tükröző típusokon belül érvényesíteni. Mivel az ide tartozó jelenségek körének a radikális bővülése azzal járt, hogy már nemcsak általános jellegű ideológiák tartoztak ebbe a csoportba, a csoport nevét is meg kellett változtatni: így lettek belőlük „beágyazott nyelvi ideológiák”, amely név elhatároló jegyükre utal, így mindenképpen jobb megnevezés, mint volt az „általános nyelvi ideológiák” (még annak idején is, amikor kevesebb jelenség tartozott ezek körébe).

A régi rendszerezés további gyöngéje az volt, hogy a nyelvműködési ideológiák közt számos nyelvhelyességi ideológia is szerepelt, csak némileg más megfogalmazásban, nem konkrét elem helyességére, hanem nyelvváltozatra, nyelvhasználatra vagy közlésre vonatkozóan. Mivel ez nem lényegi különbség, az új rendszerezésben ezek mind nyelvhelyességi ideológiák, csak ezeken belül megkülönböztetjük a makroszintet (amikor a nyelvhelyességi ideológiák egyfelől a konkrét közléstől elvonatkoztatva egész nyelvek, nyelvváltozatok vagy beszédmódok megítélésére, másfelől konkrét beszédhelyzetben a közlés egészének vagy jelentős részének, azaz konkrét diskurzusnak a megítélésére vonatkoznak) és a mikroszintet (amikor ugyanezek az ideológiák konkrét nyelvi formákra, mindenekelőtt lexémákra vonatkoznak).

Vannak ideológiák, amelyek mind makro-, mind mikroszintű jelenségek helyességének indoklására használatosak, de olyanok is, amelyek inkább vagy kizárólag mikroszintű jelenségek helyességének indoklására; kivételesen az is előfordul, hogy egy ideológia csak makroszintű jelenségek helyességének indoklására használatos (példákat könnyen találunk a *Melléklet*ként közölt jegyzékben).

Az új rendszerezés eléggé képlékeny, az ideológiák természetének megfelelően. Tulajdonképpen úgy tekinthető, hogy a nyelvi ideológiák általános kategóriáján belül vannak különböző, egymással átfedődő sajátos alcsoportok, mint pl. nyelvpolitikai, nyelvműködési, nyelvhelyességi stb. ideológiák, amelyek közül az eddigiek során a legrészletesebben a nyelvhelyességi ideológiákkal foglalkoztunk, így a nyelvhelyességi ideológiákból sikerült a legtöbbet kimutatnunk, s ezeket ismerjük a legjobban (de még mindig nem elég jól).

Ezzel a csoportosítással kereszteződik egy olyan megközelítés, amely megkülönbözteti egymástól az általánosabb és a specifikusabb jellegű nyelvi ideológiákat. Az általánosabb nyelvi ideológiák olyan ideológiák, amelyek egy általánosabb vélekedést, viszonyulást tartalmaznak, amely aztán konkrét nyelvi vonatkozású tevékenységekben nyilvánul meg, s e tevékenységek sajátosságainak megfelelően, szűkített értelemben jelenik meg. Így pl. a nyelvhelyes-

ségi ideológiák egy része egy általánosabb nyelvi ideológia sajátos, a nyelvalakításra vonatkoztatott válfaja (ezért több ideológia „kétszer” szerepel adatbázisunkban, először általánosabb nyelvi ideológiaként, másodszor pedig specifikus, konkrétan nyelvhelyességi ideológiaként). De elvben más területeken is „specializálódhatnak” bizonyos nyelvi ideológiák.

Az eddig összegyűjtött nyelvi ideológiák tartalmi szempontból hat, egymást részben átfedő csoportba oszthatók.

1. Politikai háttérű nyelvi ideológiák

A nyelvi ideológiáknak ebbe a legismertebb s alighanem leggyakrabban elemzett csoportjába főként olyan ideológiák tartoznak, melyek szorosan kapcsolódnak különféle domináns vagy ellenzéki társadalmi-politikai ideológiákhoz. Ilyen elsősorban a nyelvi demokratizmus, a nyelvi despotizmus, a nyelvi homogenizmus, a nyelvi internacionalizmus, a nyelvi konzervativizmus, a nyelvi liberalizmus, a nyelvi majoritizmus, a nyelvi minoritizmus, a nyelvi modernizmus, a nyelvi nacionalizmus, a nyelvi pluralizmus, a nyelvi regionalizmus. Ezeket a nyelvi ideológiákat gyakran vetik be a politikai és társadalmi diskurzusokban különféle politikai célok megvalósítása érdekében.

Kevésbé jellemző módon, ill. részlegesen más ideológiák is besorolhatók ebbe a csoportba, pl. a nyelvi patriotizmus, a nyelvi protektivizmus, a nyelvi stabilizmus, a nyelvi standardizmus. A protektivizmus és a stabilizmus tágabb hatókörű eszmék, a politikán kívüli világban is gyakoriak. A standardizmus ugyan nem kifejezetten politikai ideológia, de egyrészt a standardizáltság fogalma túlmutat a nyelven, másrészt a standardizáció legfontosabb eszköze a kodifikáció, a *kodifikáció* terminus pedig a jogalkotásból származik, és „standard jogok”-ról is beszélünk, így a standardizmus „egy kicsit” ebbe a csoportba is beletartozik.

A felsorolt ideológiák általános ideológiának tekinthetők, s mint ilyenek konkrét nyelvi vonatkozású tevékenységek magyarázataként, indoklásaként specifikusabb formát is nyerhetnek. Az empirikus anyagon alapuló adatbázisunkban ezek közül egyelőre a nyelvi homogenizmus, a nyelvi internacionalizmus, a nyelvi konzervativizmus, a nyelvi modernizmus és a nyelvi regionalizmus szerepel általános és specifikus (nyelvhelyességi) ideológiaként is megfogalmazva (ill. a kevésbé jellemző ideológiák közül még a standardizmus is).

Példaként nézzük meg a következő idézetet a Nyelvművelő kézikönyvnek a *nyelvszokás és nyelvi norma* című elméleti szócikkből, amelyben két erőteljes politikai háttérű domináns nyelvi ideológia is megjelenik, a homogenizmus és a konzervativizmus:

Amikor a változás elkezdődik, a nyelvten feladata az, hogy az egységet őrizze, a hagyományos forma továbbélését támogassa. A feszültség akkor mutatkozik meg a nyelvszokás és a nyelvi szabály között, amikor már a köznyelven beszélők jelentős része – vagy akár többsége – eltér a rögzített nyelvi normától. Nem ritka jelenség nyelvünk és nyelvművelésünk történetében, hogy a köznyelvi nyelvszokás már rég túlhaladta a korábbi normát, de a régihez való ragaszkodása nem engedi a szabályok megváltoztatását. (NyKk II 1985: 380)

A szerzők szerint maga „a nyelvten” (!) is nyelvművelő feladatokat lát el, a nyelvi egységet őrzi: mintha az új variánsokat eredményező nyelvi változás eredendően rossz dolog volna; „a nyelvten” tehát a homogenizmus, ill. az abból levezethető invariabilizmus ideológiájának a rabja. Abból, hogy „a nyelvten” a hagyományos forma továbbélését támogat-

ja, nyilvánvalóan következik, hogy „a nyelvtan” szerint a hagyományos forma értékesebb az újnál; ez a konzervativista ideológia, amely – ezek szerint – szintén a „nyelvtan” kedvelt ideológiái közé tartozik. Mindkét ideológia domináns voltát jól mutatja, hogy a szerzők nem tartják szükségesnek megindokolni, miért is fontos a nyelvi egység őrzése, ill. a hagyományos nyelvi formák védelme az újakkal szemben.

Aktualitása miatt nézzünk meg még egy frissebb példát a társadalmi-politikai és nyelvi nacionalizmus összefonódására. A magyar kormány által 2011. augusztus 31-én elfogadott, szeptember 28-án megerősített, *A Nemzeti köznevelésről szóló törvény koncepciója* című, A Nemzeti Erőforrás Minisztérium által kidolgozott dokumentumban ezt olvassuk:

Magyarország fejlődéséhez és messzire mutató sikeréhez mindenkor új magyar gondolatokra és egyenes magyar beszédre van szükség. **A közösségi nevelés célja tehát nem más, mint megtanítani a magyar gyermekeket magyarul gondolkodni és beszélni.** (Kiemelés az eredetiben.) [...]

A nyelvi nacionalizmus itt meglehetősen szélsőséges formában jelenik meg, hiszen az idézetben megfogalmazódó állítás azt implikálja, hogy a korábbi időszakban a közoktatás nem tanította meg a magyar gyermekeket magyarul beszélni, ill. azt, hogy a magyar beszéd elsajátításának nem is a család, hanem az iskola a színtere. Mivel vitán felül áll, hogy a szokványos nyelvelsajátítás a családban történik, nem az iskolában, világos, hogy az iskola egy másfajta, a nacionalisták elképzeléseinek megfelelő magyar nyelv (és gondolkodás) elsajátítására van hivatva a magyar kormány által elfogadott és megerősített dokumentum szerint. Az anyanyelv iskolai tanulásának gondolata standardizmusként is értelmezhető, hogy ti. az „igazi” nyelvet, a standardot a diák nem otthon, hanem az iskolában tanulja meg, a mindennapi beszélt nyelv, amit a gyermek otthon sajátít el, nem is tekinthető magyarnak.

2. A nyelv lényegi tulajdonságaival és a nyelvműködés mikéntjével kapcsolatos ideológiák

Ebbe a csoportba azokat az „általános nyelvészeti” ideológiákat sorolhatjuk, amelyek „az” emberi nyelv valamely lényegi tulajdonságát ragadják meg (és használják fel a nyelvvel, nyelvhasználattal stb. kapcsolatos tények magyarázatára, indoklására), ill. a nyelvműködés mikéntjének valamely nagyon lényeges mozzanatával kapcsolatosak. Ilyen a nyelvi axiologizmus, a nyelvi damnificizmus, a nyelvi deficitizmus, a nyelvi dependentizmus, a nyelvi destruktivizmus, a nyelvi instrumentalizmus, a nyelvi intaktizmus, a nyelvi intervencionizmus, a nyelvi kommunikacionizmus, a nyelvi necesszizmus, a nyelvi platonizmus, a nyelvi pluralizmus, a nyelvi racionalizmus, a nyelvi rekreacionizmus, a nyelvi stabilizmus, a nyelvi standardizmus, a nyelvi szituacionizmus. Az e csoportba tartozó ideológiák közül a necesszizmusra és a damnificizmusra már fentebb láttunk példát.

Az egyéb, ide tartozó ideológiák közül a kommunikacionizmus az elméleti alapja a nyelvi eszközök gazdaságos használatával, hatékonyságával és a nyelvi eszközök pontosságával és érthetőségével kapcsolatos nyelvhelyességi ideológiáknak, így tipikusan általános ideológia. A következő részlet a nyelvi kommunikacionizmus mintaszerű megfogalmazása:

A nyelvben általában a már kialakultat, a hagyományost kell védenünk az újjal szemben, a megszokottat, az általánosabbban ismertet a ritkával, az ismeretlennel szemben, mert a nyelvi ki-

fejezőeszközök viszonylagos állandósága fontos feltétele annak, hogy a nyelv betölthesse gondolatközlő feladatát, az egyik embert a másikkal összekapcsoló szerepét. (NyKk. II 1985: 402)

Az idézet azt sugallja, hogy a nyelvnek egyedüli (vagy legalábbis egyedül fontos) funkciója a kommunikatív funkció. A kommunikacionizmus itt egy másik, szintén e csoportba tartozó nyelvi ideológia, a stabilizmus indokaként jelenik meg: a szerzők szerint a nyelvi eszközök állandóságára azért van szükség, hogy ne sérüljön a nyelv gondolatközlő funkciója. Az idézetben nyíltan megjelenik a konzervativista ideológia is (a hagyományos védeése az újjal szemben), továbbá az uzualista nyelvhelyességi ideológia (a megszokott, általánosabban ismert védeése a ritkával, ismeretlennel szemben), valamint az előző csoportba sorolt protektivistista ideológia (a nyelvben vannak olyan elemek, melyeket védeni kell más elemek ellen; makroszinten: magát a nyelvet kell védeni).

Az e csoportba tartozó ideológiák is valószínűleg mind általános ideológiák, akár ki tudjuk mutatni, hogy specifikus ideológiában is megjelennek, akár nem. Adatbázisunkban az ide tartozó ideológiák közül mind általános, mind specifikus (konkrétan: nyelvhelyességi) ideológiaként megjelenik a necesszizmus, a racionalizmus és a standardizmus; a racionalizmus esetében azonban ez nem nyilvánvaló, mivel nyelvhelyességi ideológiaként a racionalizmust nyelvi logicizmusnak nevezzük, s ez a terminológiai különbség elkendőzi a kettő közti szoros összefüggést.

A legáltalánosabb nyelvi ideológia talán a platonizmus, amely az egész nyelvművelés szemléletét alapvetően meghatározza.

3. A nyelvhez, nyelvváltozathoz való viszonyulás módjával kapcsolatos ideológiák

„A” nyelv, ill. még inkább a konkrét nyelvi alakulatok olyan valóságok, amelyekhez minden embernek kicsi gyerekkora óta „köze van”, érzelmileg kötődik hozzájuk, véleménye van róluk. Éppen ezért fontos csoport lehet az, amelybe a nyelvhasználóknak a nyelvükhöz való viszonyulásával kapcsolatos nyelvi ideológiák tartoznak, olyanok, mint a nyelvi expertizmus, a nyelvi fetisizmus, a nyelvi klaudizmus, a nyelvi korrekcionizmus, a nyelvi moralizmus, a nyelvi nacionalizmus, a nyelvi patriotizmus, a nyelvi protektivizmus, a nyelvi standardizmus.

Az e csoportba tartozó ideológiák viszonylag specifikusak, nem olyan általánosak, mint az előző csoportokba tartozók. Ennek ellenére létezhetnek még specifikusabb válfajai, sőt négynek a még specifikusabb, a nyelvhelyességre vonatkozó válfaja meg is található az adatbázisban, az expertizmusé, a korrekcionizmusé, a moralizmusé és az ide is besorolható standardizmusé. Az ide tartozó ideológiák közül a nyelvi expertizmusra és a nyelvi protektivizmusra korábban már láttunk példát. Most nézzünk meg egy példát a nyelvi fetisizmusra. A Nyelvművelő kézikönyvnek a hivatali nyelvről szóló szócikke élesen bírálja ennek a stílusnak a különféle jellegzetességeit (melyeknek egy része minden nyelvben szerves tulajdonsága ennek a nyelvi regiszternek), fejtegetéseit pedig ezzel a mozgósító felszólítással zárja:

Mindent el kell hát követnünk, hogy káros kinövéseit lenyesegezzük, s előbbé, emberközelibbé tegyük. Egyaránt érdeke ez nyelvünknek és társadalmunknak. (NyKk I 1980: 875)

A fejtegetés azt sugallja, hogy „a nyelvnek” lehetnek érdekei, s ezek ráadásul nem feltétlenül azonosak a társadalom érdekeivel. A nyelv ilyen megszemélyesítése, illetve „a nyelv” érdekeinek a társadalom érdekei elé helyezése nem más, mint a nyelv kultikus tiszteletének – visszafogott – megfogalmazása, nyelvi fetisizmus. A társadalmi érdekre való hivatkozásban a moralizmus nyelvi ideológiája is megjelenik.

4. A nyelvhasználat módjára, a nyelvhasználó és a nyelvhasználat kapcsolatára vonatkozó ideológiák

Mivel „a nyelv” valójában nem önálló létező, nem egy istenség, akinek az érdekeit az emberek érdekei elé kellene helyezni, a beszélők a valóságban nem magával „a” nyelvvel találkoznak, hanem a nyelvhasználat, a beszéddel: a beszélők beszélnek és mások beszédét hallgatják, feldolgozzák, értelmezik. Az ide sorolt ideológiák főleg azzal kapcsolatosak, hogy a beszélők milyen következtetéseket vonhatnak le a különböző emberek nyelvhasználatából, beszédmódjából, ill. milyen kapcsolatot tételeznek a nyelvhasználat és a nyelvhasználó közt. Ilyen a nyelvi destruktivizmus, a nyelvi doktizmus, a nyelvi expertizmus, a nyelvi klauzizmus, a nyelvi kompetencionizmus, a nyelvi korrekcionizmus, a nyelvi mentalizmus, a nyelvi monitorizmus, a nyelvi moralizmus, a nyelvi ortografizmus, a nyelvi perfekcionizmus.

Az ide sorolható ideológiák közül a perfekcionizmus és talán a destruktivizmus tekinthető jellegzetesen általános nyelvi ideológiának, a többi eléggé specifikus. Ide is besorolható, akárcsak az előző csoportba, a moralizmus, amely nyelvhelyességi ideológiában is specifikálódik. Szintén van általánosabb és specifikusabb válfaja is az ide is besorolható expertizmusnak és korrektizmusnak, továbbá az ortografizmusnak és a perfekcionizmusnak is.

Nemcsak a moralizmus jelent kapcsolatot az ideológiáknak e csoportja és a nyelvhelyességi ideológiák közt, hanem más ideológiák is: a mentalizmus a logicizmussal rokon, a kompetencionizmus lényege a helytelen formák létében való hit, s rejtve benne van az azoktól való megszabadulás gondolata is („magasabb szintű nyelvtudásra kell szert tenni”), a monitorizmus pedig a nyelvhasználat „javításának” egy másik módjára utal. A kompetencionista, mentalista és moralista nyelvi ideológiák gyakran állnak a lingvicista törekvések szolgálatában.

A nyelvi kompetencionizmus az a meggyőződés, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák használata és a beszélők nyelvtudása között, azaz a helytelennek tartott nyelvi formák használata gyöngébb nyelvtudásra vall. Ezt az ideológiát látjuk működni pl. a következő idézetben, amely Kovalovszky Miklósnak a *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség* című könyvéből való:

Akik suksük-nyelven beszélnek, azok a felszólító mód alakjait használják, anélkül, hogy parancsolni akarnának. A hiba az, hogy nem érzik vagy nem ismerik a kijelentés és a felszólítás nyelvtani alaki különbségét. (Kovalovszky 1977: 207)

Egyáltalán nem igaz, hogy aki „suksük-nyelven” beszél, nem ismerné a kijelentés és a felszólítás nyelvtani különbségét, hiszen azok, akik azt mondják, hogy *Ezt mi nem tudhassuk*, nem felszólító módot használnak, hanem kijelentő módot, amely történetesen az ő nyelvváltozatukban egybeesik a felszólítóval, ahogy ez a köznyelvben is megtörténik számos esetben, pl. *Ezt mi nem olvassuk*, vö. *Ezt mi ne olvassuk!* Ha a suksükölő beszélők nem tudnák megkülönböztetni a kijelentő és a felszólító módot, akkor olyanokat is mondanának, hogy **Erről mi*

semmit sem tudhassunk 'tudhatunk'; *Én oda nem menjek föl 'nem megyek föl' vagy *Ők nagyon jól ismerjék ezt az embert 'ismerik', de ilyet soha nem mondanak: a „süksük” csak meghatározott esetekben, t végű igék tárgyias ragozásában jelentkezik. Szó sincs róla, hogy a süksükölő beszélők nyelvtudása bármi fogyatékoságot mutatna, csak egyszerűen ők ezen a területen más nyelvtani szabályok szerint beszélnek.

A következő példában a nyelvi mentalizmus abban a feltételezésben jelenik meg, hogy a funkciógés szerkezetek („terjengős kifejezések”) gyakori használata és a nyelvhasználók gondolkodásának „önállótlanága”, „sablonossága” közt összefüggés van:

A terjengős kifejezések többnyire szükségtelenül hivataloskodnak; a tudományos és szakmai zsargon eszközeiként pedig köntörfalaznak, fontoskodnak. Gyakori használatuk gondolati önállótlanagra, sablonosságra, olykor a személyes felelősségvállalás kerülésére vall. A terjengős kifejezések, mivel általában pontatlanok, őszintétlenek, rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben is. Egy részük ráadásul idegenszerűség (általában germanizmus, ritkábban latinizmus). (NymKsz.² 2005: 555)

Az idézet a moralizmusra mint általánosabb nyelvi ideológiára is példa, hiszen a funkciógés szerkezetek használatából a nyelvőrök szerint nemcsak gondolkodási deficitre, hanem erkölcsi deficitre – a személyes felelősségvállalás kerülésére – is lehet következtetni. A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia jelenik meg abban a rejtett feltételezésben, hogy a funkciógés szerkezetek azért rosszak, mert „hivataloskodnak”, „köntörfalaznak”, „fontoskodnak”, „őszintétlenek”, „rombolják a bizalmat a nyelvi érintkezésben”. Mivel nyilvánvaló, hogy az említett bűnöket nem maguk a nyelvi elemek követik el, hanem használók, ezek a megállapítások sok millió magyar embert bélyegeznek meg. További nyelvi ideológiák is megjelennek a „terjengős kifejezések” nyelvhelyességi megítélésében: az egzaktizmus („pontatlanok”) és a purizmus (nem elég, hogy ennyi kárt okoznak, de tetejében egy részük még „idegenszerű” is).

A nyelvi mentalizmushoz hasonló ideológia a nyelvi doktizmus, mely szerint a nemstandard formák használata műveletlenségre vall. Egy egyetemista ezt így fogalmazta meg egy empirikus kutatás során: „Magyartanárnőm szerint ha rossz a beszédmód, az emberek rossz következtetést vonnak le, pl. hogy műveletlen vagyok” (Presinszky 2009: 244).

5. A nyelvi változásokkal és a nyelvalakítással kapcsolatos ideológiák

Ezek a nyelvi ideológiák szorosan kapcsolódnak a nyelvműködés mikéntjével kapcsolatos ideológiákhoz, hiszen abból, hogy milyennek látjuk a nyelv működését, következik az is, hogy a nyelvműködés eredményeképpen létrejövő nyelvi változásokat hogyan értékeljük. Két csoportra oszlanak: az egyikbe alapvetően a spontán nyelvi változásokkal kapcsolatos vélemények tartoznak, a másikba a tudatos nyelvalakítással kapcsolatosak. A spontán nyelvi változásokkal kapcsolatos a nyelvi defektivizmus, a nyelvi dekadentizmus, a nyelvi neutralizmus, a nyelvi utópizmus; a tudatos nyelvalakítással kapcsolatos a nyelvi instrumentalizmus, a nyelvi intaktizmus, a nyelvi internacionalizmus, a nyelvi intervencionalizmus, a nyelvi modernizmus, a nyelvi regionalizmus, a nyelvi stabilizmus.

Az ide tartozó ideológiák, mivel egy „általános” területre, a nyelvi változásokra vonatkoznak, általános nyelvi ideológiáknak mondhatók, s mint ilyenek alapját képezik a specifikusabb nyelvhelyességi ideológiáknak. Közülük azonban csak néhány jelenik meg „kettős”

ideológiaként, azaz mind általánosabb, mint specifikusabb (nyelvhelyességi) ideológiaként megfogalmazva: az internacionalizmus, a modernizmus és a regionalizmus (ill. a konzervativizmus is, de az csak félig-meddig tartozik ide, mivel nem közvetlenül szól a nyelvi változások megítéléséről, csak implicite).

A spontán nyelvi változások megítélésével kapcsolatos a „negatív pólusú” defektivizmus és párja, a dekadentizmus, a „pozitív pólusú” modernizmus és (bizonyos értelemben) párja, az utópizmus, végül a mindkettővel szemben álló neutralizmus. Ezek közül a defektivizmus nagyon fontos nyelvi ideológia a létező magyar nyelvűvelésben, hiszen – a platonizmussal együtt – alapját képezi az összes nyelvhelyességi ideológiának: aki ugyanis nem hisz abban, hogy a nyelvben kialakulhatnak romlott nyelvi formák, melyek a használat kontextusától függetlenül helytelenek, az elvben el kell utasítsa az összes nyelvhelyességi ideológiát (de persze nem kell elutasítania a bennük megfogalmazódó szempontokat mint a nyelvvalakítás, ill. a kodifikáció szempontjait).

Nemcsak a defektivizmus, hanem a többi ide tartozó ideológia is fontos szerepet játszik, ill. játszhatna a nyelvvalakításban, meghatározói (lehetnének) a nyelvvalakítók nyelvszemléletének, tevékenységük alapjául szolgál(hatná)nak. A mai magyar nyelvűvelés szemléletével, amint erre utaltunk, a defektivizmus van összhangban, ugyanakkor a tudományos nyelvűvelésnek a neutralizmus vagy a modernizmus ideológiáján kellene alapulnia. A dekadentizmus inkább csak a laikus nyelvűvelőkre jellemző. Paradox módon a mai hivatalos magyar nyelvűvelés defektivizmusával együtt jár az utópizmus.

Míg a nyelvi változások végső eredőjére vonatkozó nyelvi ideológiák, a dekadentizmus, a neutralizmus és az utópizmus általában explicit formában fogalmazódnak meg, a defektivizmus jellegzetesen implicit nyelvi ideológia, amely leginkább a nyelvhelyességi ítéletekből következtethető ki. A modernizmus csak a teljesség kedvéért szerepel áttekintésünkben, mivel a hivatalos magyar nyelvűvelésben ismeretlen.

Az e csoportba tartozó defektivista és utópista nyelvi ideológiára főntebb már láttunk példát. Most nézzünk meg egy olyan idézetet, amely elárulja, milyen nyelvőreink „zsigeri” viszonyulása a nyelvben megjelenő új nyelvi formákhoz:

A kezdődő változás, a nyelvi új nemcsak rossz, hanem szükségszerűen jó is lehet, a későbbi „nyelv szokás” csírája. Csak meg kell vizsgálnunk az ilyen jelenségeket, hogy szükség van-e rájuk, hiányt pótolnak-e, bele tudnak-e illeszkedni nyelvünk rendszerébe, nem okoz-e nehézséget, bonyodalmat kiejtésük, leírásuk. (NyKk. II 1985: 379–380)

Látjuk, hogy a létező magyar nyelvűvelés számára az „alap” az, hogy a nyelvi változás rossz, ami a defektivizmus ideológiája; az idézetnek az a mondanivalója, hogy azért ez nem mindig van így, jó is lehet a változás. A nyelvűvelők képesnek érzik magukat arra, hogy eldöntsék, egy új változás mennyire „hasznos”; ami az expertizmus ideológiájának rejtett jelenlétére utal. (Vajon az „ómagyar nyelvűvelők”, amikor a beszélők először kezdték el a szóvégi *á* és *é* hangokat „henye módon” röviden ejteni, előre látták-e, hogy ez a változás lehetővé teszi majd bizonyos esetekben az alanyi és a tárgyias ragozási formák megkülönböztetését?) Nyelvőreink kritériumai meglehetősen szigorúak: az új alaknak hiányt kell pótolnia (necesszizmus), mintha a nyelvtől idegen volna vagy káros volna benne a szinonímia vagy akár az alaki változatosság (homogenizmus, ill. invariabilizmus), be kell illeszkedjenek a nyelv hagyományos rendszerébe (szisztémizmus, ill. rejtett konzervativizmus), a kiejtésük és írásmódjuk nem okozhat nehézséget (fonicizmus, graficizmus). A homogenizmus abban is megmutatkozik, hogy a szerzők úgy vélik:

létezik társadalmi rétegződéstől és beszédhelyzettől, műfajtól független „előnyösség”, ami homogén nyelvet feltételez, melyben nincsenek dialektusok és regiszterek. Mivel ez a homogén nyelv nyilván azonos a standard nyelvvaltozattal (hiszen alapvetően annak a megregulálásával foglalkozik a nyelvművelés), az idézetben kifejtetlenül megjelenik a standardizmus ideológiája is.

A nyelvi modernizmus nem mutatható ki a megvizsgált nyelvművelő munkákból, mivel a nyelvművelők az ellentétében hisznek, a nyelvi defektivizmusban, a kettő pedig kizárja egymást. Egy helyen – a *nyelvművelésünk módszere* című szócikkben – megjelenik ugyan a modernizmus, de csak azért, hogy rásüssék a „szélsőséges álláspont” bélyegét:

A nyelvi változások megítélésének módjában két szélsőséges állásponttal találkoztunk s esetenként találkozunk ma is. Az egyik szerint – erről már volt szó, s ez az általánosabb – minden változás: romlás, tehát meg kell akadályozni. A másik szerint – ezt kevesebben képviselik – minden új nyelvi jelenség gazdagodása a nyelvnek, örömmel kell tehát fogadni, mert „a nyelv zsenije” fel fogja tudni használni.

Ezzel szemben a helyes magatartást a változás dialektikus szemlélete s a nyelv társadalmi, kommunikációs szerepe alapján való értékelése alakíthatja ki, szabhatja meg. (NyKk. II 1985: 356)

Az az ideológia, hogy *minden* nyelvi változás romlás lenne, nem szerepel adatbázisunkban, mivel ma már ez nemigen mutatható ki még a laikus nyelvművelők munkáiból sem. Enyhébb, máig viruló (és virulens) változata épp a nyelvi defektivizmus és a nyelvi dekadentizmus, amely azonban – erősebb formájában – a hivatásos nyelvművelésben ma már „hivatalosan” nem él, legfeljebb laikus nyelvművelők éltetik tovább.

Ugyancsak kizárásos viszonyban van a nyelvi defektivizmussal a nyelvi neutralizmus. Ez sem mutatható ki a vizsgált kiadványokból, ami nem véletlen, hiszen az a vélemény, hogy a nyelvi változások általában véve nem értékelhetők kedvezőnek vagy kedvezőtlennek, s a nyelvi változásokba való emberi beavatkozás aggályos, a nyelvművelés alapjait kezdi ki. Ez a vélemény azonban újabban markánsan jelentkezik az olyan nyelvészek nyelvi ismeretterjesztő tevékenységében, mint Kálmán László és Nádasy Ádám.

6. Nyelvhelyességi ideológiák

Fő ismertetőjegyük az, hogy a nyelvhelyességi ítéletek indoklására szolgának, ebből következően nyelvi makro- vagy mikroegységekre vonatkoznak (l. fentebb). Ezekből az ideológiákból nagyon sok van; a legfontosabbak közé a következők tartoznak: nyelvi belletrizmus, nyelvi brevizmus, nyelvi expresszivizmus, nyelvi egalitarizmus, nyelvi egzaktizmus, nyelvi elegantizmus, nyelvi elitizmus, nyelvi esztétizmus, nyelvi expertizmus, nyelvi fonizmus, nyelvi graficizmus, nyelvi homogenizmus, nyelvi idiomizmus, nyelvi internacionalizmus, nyelvi invariabilizmus, nyelvi izomorfizmus, nyelvi konzervativizmus, nyelvi logicizmus, nyelvi moralizmus, nyelvi naturizmus, nyelvi necesszizmus, nyelvi originalizmus, nyelvi ortografizmus, nyelvi percepcionizmus, nyelvi purizmus, nyelvi standardizmus, nyelvi szimplicizmus, nyelvi szintetizmus, nyelvi szisztemizmus, nyelvi szintetizmus stb.

Témánkból kifolyólag elsősorban épp a nyelvhelyességi ideológiákkal szembesültünk az áttanulmányozott munkákban, ebből következően a legjobb áttekintésünk ezekről van. Részben talán ezzel is magyarázható, hogy ezek száma adatbázisunkban sokszorosa a többi

csoportba tartozó ideológiáknak külön-külön: jelenleg nyelvhelyességi ideológiából csaknem annyi van, mint az összes többiből együttvéve. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a nyelvhelyességi ideológiák száma objektíve is nagyobb, mint a más típusú ideológiáké, mivel épp a nyelvhelyességi döntések indoklása az a terület, ahol a nyelvművelőnek nagyon nagy szüksége van különféle ideológiákra.

A nyelvhelyességi ideológiák többsége esetében kapcsolat létesül egy adott nyelvi forma és annak valamely valós vagy vélt, belső (strukturális, stiláris) vagy külső tulajdonsága közt, s ez a kapcsolat indokául szolgál az érintett nyelvi forma helytelenítésének vagy elfogadásának. Ennek alapján nyelvhelyességi ideológiák úgy is meghatározhatók, mint a nyelvművelők által kifogásolt vagy támogatott nyelvi formák valós vagy vélt nyelvi és – ritkábban – nyelven kívüli tulajdonságaival kapcsolatos gondolatok, gondolatrendszerek, amelyek a nyelvhelyességi értékítéletek magyarázatául, ill. indoklásául szolgálnak. A nyelvhelyességi ideológiák sokszor általánosabb ideológiák sajátos válfajai; jelenleg 15 olyan ideológia van adatbázisunkban, amely mind általánosabban, mind pedig specifikusabban, nyelvhelyességi ideológiaként megfogalmazható.

Nézzük meg a Nyelvművelő kézikönyvnek azt az alig több mint négy sorból álló részletét, amely az egyik legismertebb nyelvhelyességi jelenséggel, az ún. nákolással foglalkozik:

A jelen idő alanyi ragozásának egyes számú 1. személyében a mély hangú igék is magas hangú toldalékot (-*nék*) kapnak, vagyis nincs illeszkedés az ilyen alakokban: *adnék, tudnék, várnék* stb. Helytelen, pongyola tehát az illeszkedett toldalék használata: (én) *adnák, tudnák, várnák* stb. (NyKk I 1980: 626)

Azzal, hogy a szerzők azt állítják: ezekben a formákban „nincs illeszkedés”, szó szerint véve tagadják az (én) *adnák, tudnák, várnák* stb. formák létezését, pedig ezeket nap mint nap sok millió magyar ember használja (igaz, inkább nemstandard nyelvváltozatokban, ill. sokan inkább csak informálisabb beszédhelyzetekben). Hogyan lehetséges ez? Leginkább úgy, hogy a szerzők a platonizmus ideológiájának bővületében élnek, még ha ez az ideológia nem fogalmazódik is meg az idézetben. A nyelvi platonizmus az a meggyőződés, hogy minden nyelvnek megvan a maga ideális változata, amely mintegy független a konkrét diskurzusokban megjelenő nyelvi formáktól; ebből következően egy nyelvi forma helyessége nem függ attól, ki használja, és mennyire elterjedt egy közösségben. Az „eszmék világában” tehát, egy ideális, „égi” magyar nyelvben ebben az esetben nincs illeszkedés: ha mégis van, akkor az óhatatlanul kiküszöbölendő nyelvi helytelenség. Értelmezhető ez a megközelítés úgy is, hogy a szerzők implicit módon a magyar nyelvet a standard magyar nyelvvel azonosítják, ezért állítják, hogy az adott nyelvtani alakban „nincs illeszkedés”. Ebben az esetben a standardizmus ideológiájával állunk szemben, mely a nyelvet annak standard változatával azonosítja, s ezt más nyelvváltozatoknál értékesebbnek, nyelvileg fejlettebbnek, „a helyesség” zsinórmértékének tartja.

Az idézetben rejtve még más ideológiákat is felfedezhetünk, pl. a homogenizmust, mely szerint a nyelvváltozati sokféleség negatív jelenség, s amennyire csak lehet, vissza kell szorítani. Ez esetben pl. az (én) *várnák* típusú alakokat kell visszaszorítani, mert nem jó az, ha egymás mellett él két nyelvi forma – az (én) *várnék* és az (én) *várnák* – ugyanabban a funkcióban. A nyelvi homogenizmusnak ezt a válfaját invariabilizmusnak is nevezzük. Mivel történetileg a standard (én) *várnék* forma az elsődleges, az ilyen megközelítésben a konzervativizmus nyelvi ideológiájának a hatását is felismerhetjük, mely szerint a nyelv hagyományos formái különleges értéket képviselnek, megőrzésük társadalmi, sőt kulturális és nem-

zeti érdek, a hagyományos formák a beszédhelyzettől függetlenül, eredendően helyesebbek az újabbaknál.

Utolsó példánk azért figyelemre méltó, mert pragmatikai jelenségre vonatkozik. Azt gondolhatnánk, hogy a pragmatikai jelenségek kontextusba ágyazódása annyira nyilvánvaló, hogy a nyelvhasználat gleichschaltolása ezen a területen szóba se jöhet. De igen jöhet, mégpedig nem is valamilyen regionális zuglagnak nyugdíjas tanító néni által vezetett nyelvművelő rovatában, hanem a Csicsay Károly, Simon Beáta és Kulcsár Mónika szlovákiai magyar oktatási szakemberek, ill. pedagógusok által írott gimnáziumi magyartankönyvben, s indokként itt lényegében az elegáncizmus szolgál:

Soha ne felejtjük el a napszakos köszönéshez hozzátenni a kívánok szót! Ha elhagyjuk, köszönésünk hányaveti, flegma, netán lenéző lehet [...]

A Viszontlátásra alakot ne csonkítsuk! Rövidített formája még bántó is lehet! [...]
(Idézi és elemzi Misad–Simon 2009: 25)

Összegzés

Tankönyvünknek ebben a fejezetében a nyelvi ideológiák fogalmának tisztázása után bemutattuk tartalmi csoportjaikat. Az ideológiák nagy száma miatt mindegyikre nem hozhatunk példát, viszont igyekeztünk olyan idézeteket összeválogatni, amelyekben több fontos nyelvi ideológia is megjelenik. Fontosnak tartottuk felhívni a figyelmet arra is, hogy egy adott helyen egy ideológia nyíltan megfogalmazva vagy csak implicit módon jelenik meg, esetleg egyáltalán nem verbalizálódik, működésére csak a megfogalmazás módjából lehet következtetni.